

Teser om arbejdsmoral og samfundsudvikling

Hvid, Helge

Publication date:
1991

Citation for published version (APA):
Hvid, H. (1991). *Teser om arbejdsmoral og samfundsudvikling*. Roskilde Universitet. Forskningsrapportserien Nr. 21

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

TESER OM ARBEJDSMORAL OG SAMFUNDSUDVIKLING

*0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000
1001
1002
1003
1004
1005
1006
1007
1008
1009
1010
1011
1012
1013
1014
1015
1016
1017
1018
1019
1020
1021
1022
1023
1024
1025
1026
1027
1028
1029
1030
1031
1032
1033
1034
1035
1036
1037
1038
1039
1040
1041
1042
1043
1044
1045
1046
1047
1048
1049
1050
1051
1052
1053
1054
1055
1056
1057
1058
1059
1060
1061
1062
1063
1064
1065
1066
1067
1068
1069
1070
1071
1072
1073
1074
1075
1076
1077
1078
1079
1080
1081
1082
1083
1084
1085
1086
1087
1088
1089
1090
1091
1092
1093
1094
1095
1096
1097
1098
1099
1100
1101
1102
1103
1104
1105
1106
1107
1108
1109
1110
1111
1112
1113
1114
1115
1116
1117
1118
1119
1120
1121
1122
1123
1124
1125
1126
1127
1128
1129
1130
1131
1132
1133
1134
1135
1136
1137
1138
1139
1140
1141
1142
1143
1144
1145
1146
1147
1148
1149
1150
1151
1152
1153
1154
1155
1156
1157
1158
1159
1160
1161
1162
1163
1164
1165
1166
1167
1168
1169
1170
1171
1172
1173
1174
1175
1176
1177
1178
1179
1180
1181
1182
1183
1184
1185
1186
1187
1188
1189
1190
1191
1192
1193
1194
1195
1196
1197
1198
1199
1200
1201
1202
1203
1204
1205
1206
1207
1208
1209
1210
1211
1212
1213
1214
1215
1216
1217
1218
1219
1220
1221
1222
1223
1224
1225
1226
1227
1228
1229
1230
1231
1232
1233
1234
1235
1236
1237
1238
1239
1240
1241
1242
1243
1244
1245
1246
1247
1248
1249
1250
1251
1252
1253
1254
1255
1256
1257
1258
1259
1260
1261
1262
1263
1264
1265
1266
1267
1268
1269
1270
1271
1272
1273
1274
1275
1276
1277
1278
1279
1280
1281
1282
1283
1284
1285
1286
1287
1288
1289
1290
1291
1292
1293
1294
1295
1296
1297
1298
1299
1300
1301
1302
1303
1304
1305
1306
1307
1308
1309
1310
1311
1312
1313
1314
1315
1316
1317
1318
1319
1320
1321
1322
1323
1324
1325
1326
1327
1328
1329
1330
1331
1332
1333
1334
1335
1336
1337
1338
1339
1340
1341
1342
1343
1344
1345
1346
1347
1348
1349
1350
1351
1352
1353
1354
1355
1356
1357
1358
1359
1360
1361
1362
1363
1364
1365
1366
1367
1368
1369
1370
1371
1372
1373
1374
1375
1376
1377
1378
1379
1380
1381
1382
1383
1384
1385
1386
1387
1388
1389
1390
1391
1392
1393
1394
1395
1396
1397
1398
1399
1400
1401
1402
1403
1404
1405
1406
1407
1408
1409
1410
1411
1412
1413
1414
1415
1416
1417
1418
1419
1420
1421
1422
1423
1424
1425
1426
1427
1428
1429
1430
1431
1432
1433
1434
1435
1436
1437
1438
1439
1440
1441
1442
1443
1444
1445
1446
1447
1448
1449
1450
1451
1452
1453
1454
1455
1456
1457
1458
1459
1460
1461
1462
1463
1464
1465
1466
1467
1468
1469
1470
1471
1472
1473
1474
1475
1476
1477
1478
1479
1480
1481
1482
1483
1484
1485
1486
1487
1488
1489
1490
1491
1492
1493
1494
1495
1496
1497
1498
1499
1500
1501
1502
1503
1504
1505
1506
1507
1508
1509
1510
1511
1512
1513
1514
1515
1516
1517
1518
1519
1520
1521
1522
1523
1524
1525
1526
1527
1528
1529
1530
1531
1532
1533
1534
1535
1536
1537
1538
1539
1540
1541
1542
1543
1544
1545
1546
1547
1548
1549
1550
1551
1552
1553
1554
1555
1556
1557
1558
1559
1560
1561
1562
1563
1564
1565
1566
1567
1568
1569
1570
1571
1572
1573
1574
1575
1576
1577
1578
1579
1580
1581
1582
1583
1584
1585
1586
1587
1588
1589
1590
1591
1592
1593
1594
1595
1596
1597
1598
1599
1600
1601
1602
1603
1604
1605
1606
1607
1608
1609
1610
1611
1612
1613
1614
1615
1616
1617
1618
1619
1620
1621
1622
1623
1624
1625
1626
1627
1628
1629
1630
1631
1632
1633
1634
1635
1636
1637
1638
1639
1640
1641
1642
1643
1644
1645
1646
1647
1648
1649
1650
1651
1652
1653
1654
1655
1656
1657
1658
1659
1660
1661
1662
1663
1664
1665
1666
1667
1668
1669
1670
1671
1672
1673
1674
1675
1676
1677
1678
1679
1680
1681
1682
1683
1684
1685
1686
1687
1688
1689
1690
1691
1692
1693
1694
1695
1696
1697
1698
1699
1700
1701
1702
1703
1704
1705
1706
1707
1708
1709
1710
1711
1712
1713
1714
1715
1716
1717
1718
1719
1720
1721
1722
1723
1724
1725
1726
1727
1728
1729
1730
1731
1732
1733
1734
1735
1736
1737
1738
1739
1740
1741
1742
1743
1744
1745
1746
1747
1748
1749
1750
1751
1752
1753
1754
1755
1756
1757
1758
1759
1760
1761
1762
1763
1764
1765
1766
1767
1768
1769
1770
1771
1772
1773
1774
1775
1776
1777
1778
1779
1780
1781
1782
1783
1784
1785
1786
1787
1788
1789
1790
1791
1792
1793
1794
1795
1796
1797
1798
1799
1800
1801
1802
1803
1804
1805
1806
1807
1808
1809
1810
1811
1812
1813
1814
1815
1816
1817
1818
1819
1820
1821
1822
1823
1824
1825
1826
1827
1828
1829
1830
1831
1832
1833
1834
1835
1836
1837
1838
1839
1840
1841
1842
1843
1844
1845
1846
1847
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156
2157
2158
2159
2160
2161
2162
2163
2164
2165
2166
2167
2168
2169
2170
2171
2172
2173
2174
2175
2176
2177
2178
2179
2180
2181
2182
2183
2184
2185
2186
2187
2188
2189
2190
2191
2192
2193
2194
2195
2196
2197
2198
2199
2200
2201
2202
2203
2204
2205
2206
2207
2208
2209
2210
2211
2212
2213
2214
2215
2216
2217
2218
2219
2220
2221
2222
2223
2224
2225
2226
2227
2228
2229
2230
2231
2232
2233
2234*

ISBN.NR. 87-7753-016-0

Institut for miljø, teknologi og samfund
Roskilde universitetscenter
Postbox 260
4000 Roskilde

november 1990

Teser om
ARBEJDSMORAL OG SAMFUNDSUDVIKLING.
Helge Hvid

Paper fremlagt ved
CVS-konferencen i Ålborg
November 1990

I. Problemstilling.

Der sker i disse år radikale ændringer af arbejdsforholdene. Ny teknologi (Projektgruppe Automation und Qualifikation), ændrede markedsforhold for industri og privat service (Piore og Sabel). Nye krav til den offentlige sektor (Simonsen). Nye holdninger (Inglehart) og nye forventninger til arbejdet (Madsén)

Dette bevirker tilsammen, at der sker ændringer i rationalitetsopfattelsen i samfundet. Der udvikler sig en ny forståelse af hvad der er rationelt når organisationer konstrueres og udvikles, og dermed udvikler der sig også en ny forståelse af hvad der er rationelt arbejde.

Vi bevæger os fra en arbejdsorganisation, hvor det der anses for at være rationelt er

- den centralistiske planlægning,
- det bureaukratisk organiserede styringssystem
- den tayloristiske arbejdsorganisation,
- den standardiserede materielle og immaterielle produktion.

Vi bevæger os hen imod en arbejdsorganisation, hvor de rationelle er

- en organisation uden planer, men med mål og visioner,
- en organisation uden hierarkier, men med forskellige kompetencer,
- en organisation præget af fleksibilitet, hvor produktet tilpasses kunden,
- en organisation, hvor individet skal bruge sine evner mere alsidigt.

(Naisbitt, Österberg, Sundbo)

Denne udvikling kan vurderes forskelligt. Jeg vil her skitsere et positivt og et negativt fremtidsbillede:

Det positive fremtidsbillede:

Industrisamfundets (Det kapitalistiske samfunds) rationalitet er brudt sammen. Taylorismen er død. Umyndiggørelsen i arbejdet, på institutionerne og i forbrugsvalget er overvundet. Vi går mod et samfund præget af decentralisering, indflydelse over egne levevilkår, et samfund i balance med sig selv. Et samfund hvor kultur, sundhed og balance med naturen prioriteres højt. (Naisbitt, Tofler, Österberg, og mere moderate optimister: Kern og Schumann, Svenska Metalindustriarbetareförbundet).

Det negative fremtidsbillede:

- Decentraliseringen er blændværk. Den virkelige ledelse findes udenfor de decentraliserede enheder. Den er blevet anonymiseret, og dermed urørlig. De decentraliserede enheder må nu ikke blot følge markedets usynlige hånd, men også koncernledelsens usynlig hånd (der udvikler sig nu koncerner både i privat og offentlig regi).

- Nogle vil opleve positive sider ved de nye organisationsprincipper i form af større indflydelse over eget arbejde, spændende arbejde, god løn. Men for mange vil de positive sider ved de nye organisationsprincipper være midlertidige. Når den nye teknologi og den nye organisation er kørt ind, vil der etablere sig en nye, og ofte barske kontrolformer (Altmann). Nogle vil nok stadig bevare de personligt krævende sider i arbejdet, men de vil samtidig blive tvunget til at udslette deres personlighed til virksomhedens bedste. De skal hele tiden tænke og handle i overensstemmelse med virksomhedens mål, og de skal psykisk og fysisk stå til rådighed for virksomheden i alle døgnets timer (Bronsberg & Vesterlund, Stjernø).

- Arbejdsmarkedet vil blive differentieret. Der vil udvikle sig store forskelle i ansættelsesvilkårene for de der arbejder i vækstområdernes kernevirkomheder, og de der arbejder i stagnerende sektorer eller hos klemte underleverandører (Kern og Shumann, Drewes Nielsen). Ved siden af denne "privilegerede" gruppe vil der etablere sig en stor gruppe med en løs tilknytning

til arbejdsmarkedet. Løn- og arbejdsforhold vil være ringe. Mange vil være midlertidigt ansatte eller deltidsbeskæftigede.

- Endelig vil solidariteten i samfundet smuldre, fordi lønarbejdernes levevilkår vil blive meget forskelligartede. Dette vil forringe forholdene markant for de, der ikke kan sælge deres arbejdskraft på arbejdsmarkedet. (Hornemann Møller).

Både det positive og den negative fremtidsbillede kan efter min opfattelse kritiseres for sin deterministiske forståelse. Man går ud fra, at produktionsforholdene og de givne magtforhold nødvendigvis vil have nogle givne konsekvenser. Dermed overses det, at samfundsudviklingen er overordentlig modsætningsfyldt, og det overses, at den fremtidige samfundsudvikling er afhængig af aktørernes aktuelle handlinger. Ved aktører forstår jeg her både individerne som arbejdende og som politiske subjekter, og virksomheder, organisationer, partier og bevægelser.

Vi står netop nu i en åben situation, hvor der er åbnet muligheder for et opgør med de inhumane og naturødelæggende sider af det kapitalistiske samfunds rationalitet. Om dette opgør vil finde sted, eller om der tværtimod vil ske en cementering af den kapitalistiske rationalitet, bliver afgjort i disse år.

Der bliver ofte peget på to politiske strømninger, som har betydning for samfundets fremtid: Den nyliberale bevægelse, overfor de nye sociale bevægelser.

Det væsentligste mål for den nyliberale bevægelse er at fjerne alle hindringer for den enkeltes udfoldelsesmuligheder på markedet. Relationerne mellem mennesker skal så vidt muligt være af formel økonomisk karakter. Denne nyliberale bevægelse står i modsætning til arbejderbevægelsens institutionalisering af de sociale relationer og i modsætning til de konservatives betoning af nogle faste værdier omkring den rette livsførelse og familien som samfundets kerne.

Overfor og i skarp kontrast til den nyliberale bevægelse står de nye sociale bevægelser, som har miljø, sundhed, demokrati, ligestilling mellem køn og racer på programmet. Disse nye sociale bevægelser har et idémæssigt udgangspunkt, i modsætning til de gamle sociale bevægelser, der havde deres udgangspunkt i materielle interesser. Dette bringer dem i overensstemmelse med den nye individualistiske tidsånd, og på kant med de gamle sociale bevægelser, først og fremmest arbejderbevægelsen og bondebevægelsen (Gundelach).

Arbejderbevægelsen, og herunder fagbevægelsen, anses nu af mange samfundsforskere for at være en forældet organisationsform, som hørte det tidligere industrielle samfund til (Gundelach, Høgsbro). Arbejderbevægelsen havde i perioden fra 30erne til midten af 70erne initiativet, når det gjaldt visioner om fremtiden, og når det gjaldt konkrete reformforslag. Men specielt i 80erne har arbejderbevægelsen ikke kunnet fremlægge noget overbevisende og tiltrækkende billede af det fremtidige samfund. Arbejderbevægelsens primære projekt har været at bevare de bastioner, der var indtaget.

Som jeg kommer ind på senere, kan nyliberalismen ikke skabe fundamentet for et fremtidigt stabilt samfund. Et samfund kan ikke funderes udelukkende på udveksling af økonomiske værdier uden nogen underliggende menneskelige værdier. De nye værdier, der knytter sig til de nye sociale bevægelser er langt mere bæredygtige for et fremtidigt samfund.

Problemet er blot, at de nye sociale bevægelser ikke kan undvære arbejderbevægelsen - i hvert fald ikke fagbevægelsen - som de nye sociale bevægelser nu er adskilt fra. Hvis de værdier, de nye sociale bevægelser står for, skal have succes, må de nødvendigvis funderes i arbejdets og produktionens udvikling. De nye sociale bevægelser må forbindes med de sociale bevægelser, der er funderet i arbejdets og arbejdsmarkedets udvikling.

Problemerne i at de nye sociale bevægelser er adskilt fra de

sociale bevægelser, der beskæftiger sig med udviklingen i arbejdet og på arbejdsmarkedet viser sig på mange måder:

- Miljøpolitik bliver i meget høj grad til et spørgsmål om statslig fastsatte begrænsninger af virksomhedernes udledninger til miljøet og til en vis grad en statslig regulering af ressourceforbruget. Men miljøbevægelsen har ikke mulighed for direkte at påvirke produktionsudviklingen (Georg & Plougmann & Drewes Nielsen).

- I de nye sociale bevægelser bliver demokratispørgsmålet i høj grad et spørgsmål om udvikling af demokratiet i lokalområdet. Men denne orientering mod lokalområderne stemmer dårlig overens med den stigende betydning arbejdet udenfor lokalområdet får for individet. Jeg tænker her både på lønarbejde og fritidsarbejde (Sjørup).

- Sundhedspolitik bliver et spørgsmål om et andet forbrug af dagligvarer og behandlingsmetoder. "Græsrodderne" kan vanskeligt påvirke arbejdstiden, transporten, fødevarereproduktionen, boligproduktionens udvikling og andre forhold, som har afgørende indflydelse på sundhedsforholdene, fordi bevægelsen er løsrevet fra arbejdet og arbejdsmarkedet.

- Hvorvidt den enkelte føler sig tilknyttet de nye sociale bevægelser idegrundlag er i meget høj grad afhængig af arbejdsmæssig placering og erfaring. Det er således primært mellem-lagene, med den uddannelses- og arbejdsmæssige erfaring disse grupper har, der indgår aktivt i de nye sociale bevægelser (Goul Andersen). Fagbevægelsen har indflydelse på hvilke arbejds-erfaringer der gøres, og fagbevægelsen er derfor en væsentlig indgang til udviklingen af de nye værdier.

- Endelig er de nye sociale bevægelser svækket af, at de ikke har noget effektivt forsvarssystem overfor deres værste modstander, den nyliberale bevægelse. Kun en arbejds-, arbejdsmarkeds- og socialpolitik, funderet på solidariske principper, kan sejle op

mod nyliberalismen. Hvis markedsrelationerne dominerer alle sociale relationer, bliver den liberalistiske tankegang den naturlige tankegang. Hvis derimod hverdagslivet er præget af sociale relationer fastlagt efter andre kriterier end markedets, får politiske anskuelser, der ikke bygger på markedets logik, bedre vækstbetingelser.

Min overordnede intention er derfor at undersøge, hvorledes menneskers værdigrundlag påvirkes af, men også påvirker deres arbejdssammenhæng. Begrebet arbejdsmoral bliver derfor det centrale begreb. Hvordan udvikler arbejdsmoralen sig? Hvilke faktorer er afgørende for denne udvikling? Perspektivet er at etablere et grundlag for at vurdere hvorledes forskellige fagforeningsmæssige og statslige indgreb i arbejdslivet og på arbejdsmarkedet, og forskellige managementstrategier påvirker arbejdsmoralens udvikling, og dermed samfundets værdigrundlag.

Mere alment kan problemstillingen udtrykkes således:

Vi står i en situation, hvor menneskets inderste sjæl er blevet af afgørende økonomisk og politisk betydning, og hvor "det private" er blevet gjort tilgængeligt i offentlig debat og regulering. Vil dette sammenstød mellem det menneskelige og det økonomiske føre til en humanisering af økonomien og samfundet i øvrigt, eller vil dette sammenstød resultere i, at menneskets inderste sjæl og allermest private underlægges en instrumentel og økonomisk rationalitet?

Vil den instrumentale rationalitet, der har præget det kapitalistiske samfund, blive afløst af en ny værdimæssig rationalitet, med udgangspunkt i holdninger og moralbegreber, som vi kan finde spirerne til i de nye sociale bevægelser? (Erik Christensen). Vil produktionens afhængighed af menneskelig engagement og kreativitet give et gennemslag for nye værdier? Vil økonomiens nye afhængighedsforhold til den menneskelige sjæl føre til en humanisering af økonomien og samfundet?

Eller!

Vil de sociale relationer og moralbegreber udvikle sig således, at det ikke kun er den enkeltes arbejdshandlinger, der underlægges kapitalismens rationalitet, men også relationerne til kolleger, livsperspektiv, fritidsaktiviteter, venskabskreds og valg af livsledsager. (jff. Højrup, beskrivelsen af karrierelivsformen). Vil sjælens nye økonomiske betydning medføre, at selv menneskenes inderste sjæl underlægges kapitalismens rationalitet?

Mit udgangspunkt er en antagelse om, at svaret på dette spørgsmål i meget høj grad er afhængig af, om det kan lykkes at indføre de nye værdier, de nye sociale bevægelser står for, i arbejdslivet og på arbejdsmarkedet. Jeg vil derfor her undersøge hvad det er for værdier, der gør sig gældende i relation til arbejdet. Jeg vil undersøge arbejdsmoralens udvikling.

II. Arbejde og arbejdsmoral.

De neoklassiske økonomer formulerede i slutningen af 18-tallet en økonomisk teori, der indebærer at "det gode arbejde" er det arbejde, der er befriet for enhver moralsk betragtning, og som er styret af individets egeninteresse. Ifølge denne liberalistiske teori styres mennesket af to konfliktende kræfter: et umætteligt behov for at konsumere og en uendelig dovenskab. Hvis markedsforholdene gives frie, hvis alle regler og moralske bindinger ophæves, vil den enkelte søge at opnå de størst mulige konsumtionsmuligheder med den mindst mulige arbejdsindsats. Dermed vil den enkelte opnå sin optimale behovstilfredsstillelse, og samtidig vil den enkeltes arbejdsaktiviteter bidrage til alle andres optimale behovstilfredsstillelse. Denne neoklassiske model har ligget som grundforståelse for en stor del af samfundsdebatten i de sidste 100 år, og det er også denne neoklassiske model, der er den begrebslige baggrund for scientific management som Taylor formulerede det (Taylor), og hovedstrømningen i managementvidenskab og organisationsforståelse i dette år-

hundrede.

Men i realiteten kan intet samfund fungere uden et moralsk grundlag, og intet arbejde kan fungere uden en arbejdsmoral.

Adam Smith vidste dette. "For Adam Smith var det klart, at markedet ikke kunne opretholde sig selv. Han, som var professor i moralfilosofi, gjorde opmærksom på institutionernes og samfundsmoralens betydning for, at man kunne opretholde et velfungerende marked" (Erik Christensen).

Durkheim, der var optaget af at finde de faktorer, der kunne holde samfundet sammen, vidste, at intet samfund kan baseres på det fri marked (Durkheim, Giddens).

Ifølge 80ernes institutionelle økonomer er det der fremstår som individernes egeninteresse ikke noget individerne selv har skabt. Individernes "egeninteresse" udspringer derimod af de sociale sammenhænge, individet indgår i. Dermed bliver vaner, rutiner og værdier, eller kulturen i bred forstand, en afgørende betydning for hvordan økonomien udvikler sig (Hodgson).

I de moderne management-teorier har man også opdaget de menneskelige værdiers betydning. Der bliver lagt større vægt på virksomhedens kultur, værdier og normer end på detaljeret planlægning og kontrol.

Store dele af socialvidenskaben bekræfter altså det, som vel også er almindelig hverdagsviden: arbejdsmoral er en nødvendig og integreret del af ethvert arbejde.

Man kan nærme sig en erkendelse af arbejdsmoralens inderste væsen ved at distancere sig lidt fra det kendte lønarbejderforhold og de kendte organisationsprincipper, og i stedet betragter det menneskelige arbejdes natur (Helge Hvid):

Arbejdet er fundamentalt for både individets og samfundets

udvikling. Arbejdet skaber individet og samfundet, men individet og samfundet skaber også arbejdet.

Det er igennem arbejdet de materielle ting, der omgiver os, er skabt - madvarer, møbler, huse, byer og landskaber er skabt gennem arbejdet. Men også de sociale institutioner, som vi er så afhængige af, er skabt gennem arbejdet - socialkontoret, værtshuset, banken og fængslet er skabt gennem arbejdet. Familiens etablering og opretholdelse forudsætter en stor arbejdsindsats. Menneskets erfaringer, identitet og aspirationer er i høj grad skabt gennem arbejdet.

Men arbejdet er omvendt skabt af bevidste og målrettede mennesker. Ethvert arbejde har til formål at tilfredsstille et behov. Ethvert arbejde er gennemført i tanken før det igangsættes i praksis. Ethvert arbejde er socialt orienteret. Ingen arbejder kun for sig selv.

Der ligger dermed nødvendigvis nogle normer, holdninger og værdier bag arbejdsaktiviteterne, som for den arbejdende begrunder

1. hvilke behov der skal tilfredsstilles,
2. hvordan behovene skal tilfredsstilles,
3. hvordan arbejdet skal udføres
4. hvordan arbejdsopgaverne og arbejdsbelastningen skal fordeles mellem de arbejdende.
5. hvilken plads arbejdet har i den samlede livsudfoldelse.

Disse normer, holdninger og værdier kalder jeg her arbejdsmoral. De tre første, af de ovennævnte punkter, vil jeg sammenfatte under begrebet "det gode arbejdes moral". Her er det moralske spørgsmål knyttet til kvaliteten, nytten, brugbarheden af det produkt, der kommer ud af arbejdet.

De to sidste punkter vil jeg kalde "arbejdslivs-moralen". Her er det moralske spørgsmål knyttet til hvilken plads arbejdet skal have i den samlede livssammenhæng, og hvad der er moralsk rigtig

adfærd i arbejdet.

Den første form af arbejdsmoral er knyttet til produktet, og påvirkes bl.a. af om der produceres til familien, lokalsamfundet eller verdensmarkedet. Ligeledes er styrken af "det gode arbejdes moral" naturligvis afhængig af den arbejdendes indflydelse på produktet. "Arbejdslivs-moralen" er knyttet til de sociale relationer i arbejdet og på arbejdsmarkedet.

Arbejdsmoralen er en integreret del af samfundsstrukturen. Men dette betyder ikke, at der til en samfundsstruktur hører en og kun en arbejdsmoral. Tværtimod vil der i et komplekst samfund findes forskellige konkurrerende arbejdsmoraler.

III. Det 20 århundredes arbejdsmoral.

I det 20. århundrede, hvor den kapitalistiske samfundsstruktur har udfoldet sig, har der eksisteret tre former for arbejdsmoral ved siden af hinanden:

1. Den borgerlige arbejdsmoral, som har været dominerende. Den har eksisteret i to adskilte former, nemlig i en unionistisk form og i en konservativ form.
2. Den småborgerlige arbejdsmoral, der har stærke rødder i de førkapitalistiske samfundsforhold.
3. Det gode arbejdes moral, som har domineret hjemmearbejdet (det reproduktive arbejde), men også præget alt andet arbejde.

I den småborgerlige arbejdsmoral, i hvert fald som den kom til udtryk blandt bønderne, er arbejde ikke nogen abstrakt pligt, men overhovedet livets mening. I arbejdet gøres de nødvendige indgreb i naturens kredsløb, så familiens forsørgelse er sikret. Man arbejder ikke for sig selv, men for sin familie. Gården skal ikke alene give grundlag for det daglige brød her og nu, men for slægtens videreførelse. Samtidig indgår familien i et menings-

fyldt og demokratisk fællesskab med andre familier i lokalområdet. Familien bliver en helt suveræn enhed, som indgår kontrakter med andre familier omkring andelsmejeriet, brugsen, forsamlingshuset o.s.v. (Christiansen). Også fiskere, småhandlende og småhåndværkere har været præget af denne arbejdsmoral.

Denne arbejdsmoral har været forbundet med en liberal politisk bevægelse, hvor en individualistisk orienteret åndsfrihed - formuleret som det folkelige fællesskab - har været sat i højsædet. Denne småborgerlige arbejdsmoral havde i Danmark på det politiske plan sin storhedstid i årtierne omkring århundredeskiftet. Men op til i dag er store dele af befolkningen stadig tilknyttet denne arbejdsmoral. Og dertil kan man sige, at mange lønarbejdere, som har arbejdsforhold, der ikke ligner småborgerenes arbejdsforhold, har bevaret elementer af den småborgerlige arbejdsmoral. Den udbredte drøm om at blive selvstændig viser dette (Helby). Der er tegn på at elementer af den småborgerlige arbejdsmoral vender tilbage med stor styrke i disse år.

Max Weber har lagt grunden til analysen af den borgerlige arbejdsmoral (Weber: Den protestantiske etik). Det moderne kapitalistiske samfund udsprang efter hans opfattelse af en arbejdsmoral, hvor arbejdet som sådan bliver en hellig pligt. Det at underkaste sig sit arbejde er en værdi i sig selv. Til denne arbejdsmoral svarer et økonomisk system, hvor værdiøgning bliver et mål i sig selv - altså et kapitalistisk samfund. Denne opfattelse af, at arbejde er en moralsk pligt, noget i sig selv helligt, har været overordentlig udbredt i dette århundrede. Ikke blot i borgerlige kredse, altså blandt arbejdsgivere og funktionærer, men også blandt arbejderne (Herman Knudsen).

Denne borgerlige arbejdsmoral passede godt til det kapitalistiske samfund, hvor arbejdet bliver abstrakt og underlagt en umættelig stræben efter økonomisk vækst. Men hvorfor tog de arbejdende denne absurde arbejdsmoral til sig? Fordi denne moral var en overlevelsesbetingelse. Den der ikke ville underkaste sig den kapitalistiske produktions tidsstruktur og abstrakte produktions-

normer, var henvist til den absolutte sociale elendighed, uden familie, uden mad og uden bolig.

Denne borgerlige arbejdsmoral har eksisteret i to versioner: I en socialistisk/unionistisk version og i en konservativ/funktio-nærorienteret version.

Marx har her beskrevet den materielle baggrund for den unionistiske arbejdsmoral (Karl Marx. Kapitalen 1. bog 2 og 3). Under kapitalismen bliver arbejde i stigende grad til abstrakt, værdiskabende arbejde. Den individuelle og samfundsmæssige nytte, der ligger i produktet, bliver ligegyldig. Det der tæller, er den værdiøgning, der er sket i arbejdet.

Den afgørende samfundsmæssige konflikt kommer til at dreje sig om fordelingen af værdiproduktet. Her står kapitalens uindskrænkede akkumulationsbehov over for arbejdernes reproduktionsinteresser. Der findes intet gyldigt fordelingskriterium. Kapitalens magt, som bygger på ejendommen til produktionsmidlerne, står overfor arbejdernes magt, som bygger på deres enhed .

Den unionistiske arbejdsmoral, som er klart beskrevet i Svera Lysgårds klassiske undersøgelse (Lysgård), får derfor følgende indhold:

- Præster ikke mere end du er betalt for.
- Læg en dæmper på din arbejdspræstation. Du skal kun arbejde i et tempo, hvor alle kan være med.
- Vær solidarisk med lønarbejdere, der er i samme situation som dig selv på andre arbejdspladser.
- Tag ikke arbejde, der lønnes under tariffen.
- Blokker arbejdsgivere, der ikke vil følge aftaler på arbejdsmarkedet.
- Gå i givet fald i strejke for at sikre aftaler om løn og arbejdsforhold.

Denne arbejdsmoral lå bag, og blev samtidig styrket af arbejderbevægelsens heroiske kamp i dette århundrede. Millioner af

mennesker har mistet alle deres ejendele i denne kamp, fordi de er indgået i strejkekampe, der ofte ikke direkte berørte deres egne forhold. Tusinder har måttet gå i fængsel, og mange har måttet lade livet i denne kamp. Disse kampe har ofte været båret af en uegennyttig interesse i at forbedre levevilkårene for underklassen. Kapitalismen og det moralløse marked har altså affødt nogle sociale konflikter, som har skabt en stærk moralsk forpligtelse i underklassen. I hvor høj grad denne arbejdsmoral slog igennem afhang af styrkeforholdet mellem arbejdernes organiseringer og borgerskabets organiseringer.

Den konservative/funktionørorienterede borgerlige arbejdsmoral har jeg ikke noget større kendskab til, og den er mig bekendt i det hele taget ikke studeret særlig grundigt (xy Henrik Søborg, Karlsson 1983). Men jeg vil mene, at den kan karakteriseres ved følgende:

Funktionøren eller tjenestemanden udfører jobs, der forudsætter, at den arbejdende identificerer sig med arbejdsgiverens interesser. Den funktionær, der sørger for lønudbetalingerne til de arbejdende, laver måske nok et temmelig rutinepræget arbejde. Men for arbejdsgiveren er det vigtigt, at han identificere sig med arbejdsgiverens mål om at spare på lønkontoen. Den bankfunktionær, der skal afgøre om en kunde kan få et lån i banken, skal identificere sig med bankens mål. I den tidlige kapitalisme blev dette i høj grad sikret gennem familiemæssige bånd. Funktionærerne i de private virksomheder var meget ofte familiemedlemmer til ejerne (Bravermann). Tjenestemændene i det offentlige blev rekrutteret fra en særlig tjenestemandstand (Weber).

Efterhånden som funktionær-funktionerne voksede i omfang blev funktionerne organiseret i bureaukratiske systemer opbygget som et hierarki af kompetence, ansættelsessikkerhed og aflønning. I dette bureaukratiske system blev loyalitet overfor arbejdsgiveren og overordnede i øvrigt værdsat, fordi loyalitet var en nødvendighed for arbejdets udførelse. Derfor blev loyalitet belønnet med en skridtvis opstigning i hierarkiet.

Set fra den arbejdendes synspunkt var loyalitet overfor arbejdsgiveren det middel hvorigennem han eller hun på en gang bedst sikrede både arbejdsgiverens interesser, egne interesser, og kollegernes interesser. Hvis alle viser loyalitet, hvis alle kender deres plads, hvis alle respekterer, at de ældre har mere at skulle have sagt end de yngre, så vil alle også på et tidspunkt kunne høste frugterne af systemet. Eleven, der opførte sig pænt, var sikker på at få en stilling i virksomheden efter elevtidens udløb. Hvis den unge funktionær så herefter udfyldte sin plads nederst i hierarkiet på en loyal og anonym måde i en årrække, ville han blive rykket et trin opad i hierarkiet. Hvis den unge funktionær derimod snævert kørte efter sin egen interesse i avancement og karriere, så vil han true alle andres karrieremuligheder, og dermed vise illoyalitet overfor sine kolleger.

Men ud over den borgerlige arbejdsmoral, har der i det borgerlige samfund været en anden og i nogen grad konfliktende arbejdsmoral, nemlig det gode arbejdes moral. Hvor den borgerlige arbejdsmoral har bygget på loyalitet enten med arbejderkollektivet eller med arbejdsgiveren, så er det gode arbejdes moral funderet i den arbejdendes egen forestilling om hvad der er et nødvendigt, nyttigt og godt produkt.

Denne arbejdsmoral er helt dominerende i hjemmearbejdet (det reproduktive arbejde). Den måde man hjemme laver mad, vasker op, gør rent eller passer have, sker ud fra ens egne holdninger og normer om hvad der er lækkert og sundt at spise, hvad der er en rimelig rengøringsstandard, og hvordan en smuk og nyttig have ser ud.

De normer og holdninger der er styrende i det gode arbejdes moral er naturligvis i høj grad præget af det samfund, man lever i. Ens egen opfattelse af hvad der er en rimelig rengøringsstandard er afhængig af hvor rent, der skal være i et respektabelt hjem ifølge den almindelige mening. Ens egen opfattelse af hvad der er lækkert og nærende mad er afhængig af den almindelige madkultur.

Ens udfoldelser i haven er præget af hvad andre mennesker synes er en smuk og nyttig have. Men den enkelte tager disse normer til sig på en aktiv måde, og giver dem sit personlige præg. Nogle formidler stabilitet og tradition i deres madlavning ved at holde sig til de kendte retter. Andre formidler kreativitet og nyskabelse ved hele tiden at lave mad på nye måde. Nogle udtrykker orden og stabilitet gennem deres rengøring, mens rengøring for andre er en nødvendig aktivitet for at få hjemmet til at fungere. Nogle koncentrerer sig om den enkelte busk og den enkelte blomst i deres havearbejde, andre lægger vægt på helhedsindtrykket.

Nok er det gode arbejdes moral skabt samfundsmæssigt, men denne moral er funderet i det enkelte individ, og den enkelte vil altid give denne arbejdsmoral sit personlige præg. Det er individets egen overbevisning om hvad der er nødvendigt, nyttigt og godt, der er styrende for arbejdshandlingerne. Samtidig vil den enkelte, gennem sit arbejde, påvirke arbejdsmoralen hos andre.

Også i lønarbejdet har "det gode arbejdes moral" haft sin plads. De arbejdende har ikke kun set deres arbejde som et middel til at skabe værdi og aflønning af dem selv. Lønarbejdet ses også som en proces, hvori der skabes brugsværdier, der er nyttige for andre. Lønarbejde under kapitalismen er på en gang konkret arbejde af brugsværdier og abstrakt arbejde af bytteværdi, som Marx udtrykte det. Og således er arbejdsmoralen også opdelt i én arbejdsmoral, der er knyttet til bytteværdisiden, nemlig den unionistiske moral, og en arbejdsmoral, der er knyttet til brugsværdisiden, nemlig det gode arbejdes moral.

På trods af de arbejdendes umiddelbare materielle interesser i at opnå den størst mulige løn på kortest mulig tid, gør de arbejden- de en indsats for at gøre et - i brugsværdimæssig forstand - godt arbejde. Bygningsarbejdere flygter fra byggepladser, hvor der laves boliger af for ringe kvalitet. Rengøringsassistenter kan ikke bære at aflevere kontorerne i en usober tilstand, og vælger derfor at arbejde i længere tid end hun er betalt for. Folkesko-

lelæreren står i et skisma mellem på den ene side at følge fagforeningens pålæg om at overholde arbejdstidsregler og aftaler i øvrigt og lærerens egen personlige ambition om at få etableret et godt forældresamarbejde.

I hvor høj grad den enkelte er styret af det gode arbejdes moral afhænger primært af selve arbejdets karakter - hvor vidt arbejdet giver rum for det gode arbejdes moral. For den der laver et standardiseret industrielt produkt i meget store serier, er det gode arbejdes moral vanskelig at opretholde. For socialrådgiveren, skolelæreren og for hjemmehjælperen er det gode arbejdes moral en absolut nødvendighed, både for den arbejdendes selvrespekt og for arbejdets udførelse.

Den socialiseringsmæssig baggrund har også betydning for hvor dominerende det gode arbejdes moral bliver. Mennesker med en socialiseringsmæssig baggrund i småborgerlige miljøer vil nok ofte være stærkt påvirket af det gode arbejds moral, fordi denne form for arbejdsmoral er meget stærk i disse miljøer. Ligeledes er kvinder, som socialiseringssmæssigt er præget af de husmoderlige pligter, nok også stærkt påvirket af det gode arbejds moral, fordi denne arbejdsmoral dominerende hjemmearbejdet.

Arbejdets placering i livssammenhængen har også betydning for hvor dominerende det gode arbejdes moral er for den enkelte. Har den arbejdende personlige relationer til de, der aftager produktet, vil det gode arbejdes moral naturligvis fremmes. Omvendt, hvis arbejdets mål for den enkelte er hurtigst muligt at tjene penge til en rejse, til at gennemføre et studie eller til at afbetale en skattegæld, så vil det gode arbejdes moral træde i baggrunden.

Ifølge den traditionelle marxistisk tænkning vil det gode arbejdes arbejdsmoral være aftagende i omfang. Dels fordi den traditionelle sektor svinder ind. Kvinder opbygger lønarbejdertraditioner på lige fod med mændene. Produktionen bliver specialiseret, og produkterne spredt ud over verdensmarkedet. De

personlige relationer mellem producenter og forbruger forsvinder dermed. Og endelig er der i kapitalismens udvikling en bevægelse mod at det abstrakte arbejde i stadig højere grad kommer til at dominere over det konkrete arbejde. Det tayloristiske arbejdsprincip er udtryk for værdilogikkens gennemslag i arbejdsprocessen, og så længe produktionen er kapitalistisk, vil arbejdsprocessen i stigende grad blive præget af dette princip. Kort sagt: kapitalismens subsumtionsproces vil give stadig mindre plads til det gode arbejds moral.

I disse år er der imidlertid udviklingstendenser, der peger i en anden retning. Nok sker der en internationalisering af økonomien, men samtidig sker der en fleksibilisering af produktionen, med henblik på at tilpasse produktionen til den enkelte forbruger, både indenfor fremstilling og service. Dermed sker der en opprioritering af bruger-producentrelationerne.

De principper, der hidtil har ligget til grund for kapitalens subsumtionsproces i produktionssfæren har stødt på sine grænser, og er, i hvert fald sine steder, på tilbagetog. Til gengæld søger management at øge de arbejdendes forståelse af det produkt de laver, at indgyde de arbejdende en større kvalitetsbevidsthed o.s.v. Kort sagt søger management at styrke det gode arbejds moral - og samtidig at styre denne moral.

IV. Nye værdier.

Mange forskere, med vidt forskellig tradition og teoretisk baggrund, hævder, at der i de højtudviklede industrilande i disse år er ved at ske et skift i de værdier, der ligger til grund for menneskelig handling. (Zetterberg, Inglehart, Ziehe, Bertl m.fl., Mørkeberg, Toffler, Lyttkens, Goul Andersen, Erik Christensen).

"I de sidste få årtier har økonomi, teknologi og sociopolitiske forandringer ændret kulturen i de højtudviklede industrilande på en afgørende måde. De incitament, der får folk til at arbejde, de spørgsmål, der giver anledning til politiske konflikter, folks

religiøse overbevisning, deres holdning til skilsmisse, abort og homoseksualitet, den betydning de tillægger at have børn og etablere familie - alt dette har forandret sig. Man kan sige, at det folk ønsker at få ud af deres liv er under forandring i alle højtudviklede industrilande". (R. Inglehart, 1990. Egen oversættelse).

På baggrund af den litteratur jeg har kendskab har jeg foretaget en kortfattet karakteristik af de nye værdier, der er ved at sætte sig igennem med stor styrke i vores samfundet:

A. Tradition, moralbegreber og privatlivets organisering er under opløsning. Overleveret tradition og levereregler bliver mindre fast forankret i personerne. I stedet står den enkelte i en situation, hvor hun kan vælge mellem forskellige værdier, livsperspektiver og livsstile. Dette skaber på den ene side stor frihed, men samtidig skaber denne situation usikkerhed og angst.

Samtidig med at det private tømmes for traditioner og moralbegreber, bliver det begrebsliggjort i psykologiske og socialpsykologiske termer. Dette betyder på den ene side, at patriarkalske undertrykkelsesformer opløses, og den enkelte står ikke så alene med sine private problemer. Men samtidig bevirker denne gennemlysning af privatlivet, at privatlivet hele tiden stilles overfor krav om at tilpasse sig det offentlige liv - arbejdsmarkedet, økonomiens krav, de givne prestigestrukturer.

Relationen mellem børn og forældre diskuteres som aldrig før, og perspektivet i denne diskussion er gennemgående hvordan børnene skal klare sig som voksne. Børn er kun interessante som kommende voksne samfundsborgere (Qvortrup).

Et privatliv uden for mange problemer er en forudsætning for en god arbejdspræstation. Derfor gives der, bl.a. i lederuddannelserne, men også i ugeblade, aviser, og i bøger om samliv og familieliv mange råd og vink om hvordan man får planlagt privatlivet således, at den maksimale arbejdspræstation kan opnås.

B. Selvrealisering bliver livets endegyldige mål. Den enkeltes liv er et projekt, hvis succes er afhængig af den selvrealisering, der er sket i livsforløbet. At udfylde sin plads i en given social sammenhæng (i familien, i et landsbyfællesskab eller på en arbejdsplads) kan ikke udgøre noget livsperspektiv, fordi alle sociale sammenhænge er flygtige. At anlægge et vegetativt livsperspektiv, hvor venskab og umiddelbar oplevelse er det væsentligste livsindhold er ikke muligt for de fleste. Dette skyldes vel tildels den kulturelle tradition vi lever i, men vel også, at en oplevelsesorienteret livsstil bliver meningsløs, hvis man står helt alene med sine oplevelser.

Selvrealiseringen, som er den eneste meningsgivende aktivitet, sker primært gennem arbejdet, og det både det lønnede og det ulønnede arbejde. Men selvrealiseringen kan også ske gennem et eksklusivt forbrug - det kan være af specialiseret fritidsudstyr, særlige vine eller andet.

C. En stærk tro på egne kræfter. Individernes opfattelse af deres egen stilling i forhold til omverdenen er præget af en bevægelse fra "ekstern kontrolbevidsthed" til "intern kontrolbevidsthed". Hvor individerne tidligere havde en forståelse af, at deres livsbetingelser blev formet af kræfter udenfor dem selv - arbejdsgiveren, bolig-udlejer, myndighederne, fagforeningen. Så har individerne nu i langt højere grad en opfattelse af, at de selv er i stand til at kontrollere deres livsbetingelser. Autoritetstroen smuldrer dermed - og det både overfor arbejdsgivere, fagforeninger og myndigheder.

D. Omgangsformer bliver mere uformelle og mindre gruppe- og klassespecifikke. Den mangel på konvention, der dermed kommer til at præge omgangsformerne, fordrer en ny social kompetence, som bygger på psykologisk og socialpsykologisk indsigt. Denne nye sociale kompetence skal på den ene side gøre det muligt at sætte sig ind i andres følelser, intentioner og reaktioner. På den anden side skal den sociale kompetence gøre den enkelte i stand til selv at styre sin verbale og kropslige kommunikation, så den

bliver rationel ud fra de mål individet har med kommunikationen. Den nye sociale kompetence er indlevende, men kan samtidig være distancerende. Den sociale kompetence har meget stor betydning i kundekontakten i den voksende servicesektor. Men den sociale kompetence spiller også en stigende rolle i den øvrige del af arbejdslivet, i uddannelsessektoren og i fritidslivets sociale omgang.

E. Det politiske engagement ændrer karakter. Partierne mister medlemmer og opbakning. Befolkningens politiske holdninger er i mindre grad styret ud fra gruppespecifikke eller klassespecifikke materielle interesser, som tidligere har været det strukturerende princip i det politiske liv. Derimod har idé-baserede politiske bevægelser fået større tilslutning - spørgsmål om miljø, demokrati, ligestilling og kulturelle forhold har fået større betydning i det politiske billede.

V. Ny arbejdsmoral.

Disse nye værdier skaber også en ny individualistisk arbejdsmoral:

- Pligtmoralen er overvundet. En forudsætning for at det enkelte individ vil arbejde er, at det har en mening for individet selv.
- Arbejdets væsentligste mening bliver selvrealisering. Selvrealiseringen kan ligge i de produkter, der laves i arbejdet. Man realiserer sig selv ved at lave nogle gode (materielle eller immaterielle) produkter. Men selvrealiseringen kan også ligge i den respekt og prestige, man opnår gennem arbejdet. Og endelig kan selvrealiseringen ske gennem et ekstraordinært og ekstravagant forbrug, som arbejdets aflønning giver mulighed for.
- Autoriteter i arbejdslivet får mindre betydning. Den "interne kontrolbevidsthed" gør det umuligt at holde en virksomhed sammen ved hjælp af autoritære ledelsesformer. Ligeledes bliver fagforeningernes autoritet undermineret - de arbejdende handler ikke som en samlet masse, bare fordi fagforeningen siger de skal.

Arbejdspladsens dagligdag bliver derimod holdt sammen af de arbejdende selv. Dermed kommer den sociale kompetence i fokus.

- Produktets kvalitet som brugsværdi får en stigende betydning som motivationsfaktor. Dette gælder klart for den voksende gruppe lønmodtagere, der arbejder med mennesker - sundhedspersonale, undervisere, socialrådgivere og forsikringsagenter. Men også indenfor andre områder slår denne nye ideorientering igennem i arbejdsmoralen, således at arbejdets brugsværdimæssige og miljømæssige kvaliteter har betydning for arbejdsmotivation, stabilitet og arbejdsglæde.

Der udvikler sig to modsatstående poler i den nye individualistiske arbejdsmoral, som svarer til polariseringen mellem de nye sociale bevægelser og den nyliberale bevægelse.

På den ene side har vi en arbejdsmoral, der bygger på **solidarisk individualisme** og samfundsmæssig ansvarsbevidsthed. Her opfattes selvrealisering som noget der sker med andre. Selvrealiseringen bygger på demokrati, ligestilling og udviklingsmuligheder for alle. Selvrealiseringen sker i en kooperativ sammenhæng, hvor alle bidrager med deres særlige evner og kompetencer, og hvor "den enkeltes frie udvikling er forudsætning for alles frie udvikling" (Marx, Engels: Det kommunistiske partis manifest).

Det gode arbejdes moral får en større betydning her, og også en anden og mere politisk betydning. Vurderingen af produktets kvalitet udvides fra at være en vurdering af hvorvidt produktet lever op til den enkelte forbrugers forventninger til produktet, til også at indeholde en vurdering af produktets betydning for samfundsmæssige forhold og miljøforhold. Sundhedspersonalet tager ikke kun stilling til behandlingen af den enkelte patient, men også til sundhedspolitiske forhold. Socialarbejderen tager ikke kun stilling til den enkelte klients behov, men til udstødningsmekanismer i samfundet. Bygningsarbejdere tager stilling til boligsektorens udvikling, og arbejdere indenfor levnedsmiddelsektoren tager stilling til ernæringsforholdene i samfundet.

Det er indlysende, at der ikke af sig selv vil opstå en harmonisk enighed om hvad det gode arbejde og hvad det gode produkt er. De ansatte på slagterierne vil sikkert være uenige med de ansatte på gartnerierne om hvad der er gode levnedsmidler. Der vil være uenigheder om hvilke miljømæssige løsninger, der skal satses på, hvor meget energiforbruget skal mindskes pr. år o.s.v. Det gode arbejdes moral skaber altså ikke et mindre konfliktfyldt samfund - nok tværtimod. Men konflikterne vil ikke udelukkende (eller primært) være funderet i materielle modsætninger, men også (og måske primært) i forskellige holdninger til det fremtidige samfund, der står i konkurrence med hinanden.

Denne form for arbejdsmoral åbner muligheder for at den enkelte har et værdimæssigt og moralsk grundlag for sit liv og sin orientering mod andre mennesker. Der åbnes mulighed for udvikling af et samfund, hvor menneskers handlinger er moralsk funderede, uden at der findes en totalitær magt til at fastholde og gennemtvinge samfundsmoralen. Der åbner sig mulighed for udvikling af et samfund, hvor der findes mange forskellige holdninger, værdier og ønsker til det fremtidige samfund ved siden af hinanden og i konkurrence med hinanden.

Den væsentligste barriere for udviklingen af den solidariske individualismens arbejdsmoral er, at den står i et konfliktforhold til samfundets økonomiske grundstruktur, og de produktionsrelationer, der udspringer deraf. På den anden side ligger der nogle store produktivitmæssige gevinster i denne arbejdsmoral.

Den modsatte pol i den nye arbejdsmoral kan karakteriseres som **egennyttig individualisme**. Her sker selvrealiseringen i konkurrence med andre. Arbejdet styres ikke af en abstrakt arbejdsforpligtelse eller loyalitetsfølelse. Arbejdet styres af mål om at blive den bedste til nogle bestemte præstationer, overgå andre i karriere-kapløbet, få flest mulige løntillæg.

Denne arbejdsmoral er liberalistisk funderet, i modsætning til den tidligere konservativt funderede arbejdsmoral, der bygger på loyalitet og pligtfølelse.

Denne liberalistiske arbejdsmoral angiver en nærliggende udviklingsvej i den individualistiske og materialistiske kultur vi lever i. Men den liberalistiske arbejdsmoral har samtidig et eksistensproblem. Den udgør nemlig ikke i sig selv noget tilstrækkelig moralsk og værdimæssigt grundlag for et samfund. Et samfund udelukkende baseret på egennytte-moralen vil blive præget af anomi og selvdestruktion (Durkheim).

Hidtil har privatlivet, og specielt familielivet, kunnet fungere som moralsk og værdimæssig modstykke til den instrumentale rationalitet, der rådede i arbejdslivet. Men nu hvor privatlivet gennemlyses, og gøres til et offentligt anliggende, er privatlivets stabiliserende funktion aftagende. Privatlivets moralverden kan ikke længere fungere som anker og stabiliserende faktor for egennytte-moralens uhæmmede hærgen. Tværtimod bliver egennytte-arbejdsmoralen nu forbundet med et karriereorienteret privatliv, hvor fritiden bliver fyldt op med konkurrenceorienterede aktiviteter, der forbedrer den enkeltes placering i den økonomiske konkurrence.

Mange fritidsaktiviteter har til formål at øge ens respektabilitet og salgsværdi. Mange fritidsaktiviteter bliver brugt til at skabe sig et attraktivt udseende. Skaffe sig en attraktiv familie, et attraktivt hjem, som har et individuelt præg - som "er noget ud over det sædvanlige". Fritidsaktiviteterne udenfor hjemmet underlægges arbejdslivets krav. Kunstinteresse øger kreativiteten og karrieremulighederne på arbejdet. Sejlsport øger evnen til at tage beslutninger i pressede situationer o.s.v. Alle fritidsaktiviteter får dermed en karrieremæssig funktion.

Men tilbage står det enkelte menneske med en moralsk og værdimæssig hjemløshed, som resulterer i en grundliggende usikkerhed. Ligeledes truer den moralske hjemløshed sammenholdsfaktorerne i samfundet. Det nye lederskab, som der er blevet fokuseret så kraftigt på i de senere år, kan blive en redningsplanke for den moralske tomhed og den usikkerhed dette medfører. For det moderne lederskabs essens er en persons evne til at mindske andre

menneskers usikkerhed (Lyttkens), ved at fastlægge nogle klare normer om hvad der er rigtigt, og hvad der er forkert. Men lederskab har på den anden side altid noget autoritært i sig, som står i modsætning til den individualistiske kulturstrømning.

Vi kan hermed tegne følgende diagram over forskellige typer af arbejdsmoral, der findes aktuelt.

	Venstre pol	Højre pol
Den traditionelle arbejdsmoral (primært blandt selvstændige)		
Den borgerlige arbejdsmoral (tradi- tionel lønarbejder)	Unionistisk arbejdsmoral	Funktionær arbejdsmoral
Den individualistiske arbejdsmoral (den ny lønarbejder)	Arbejdsmoral base- ret på "solidarisk individualisme"	Arbejdsmoral byg- gende på "egen- nytte"

Ud over disse tre hovedformer for arbejdsmoral, som er knyttet til bestemte historiske forløb, har vi det "gode arbejdes moral", som i en eller anden udstrækning er et element ved alt arbejde.

Der er en bevægelse nedad i skemaet, og det synes som om den individualistiske arbejdsmoral vinder stor udbredelse i disse år. Med lidt god vilje kan man "oversætte" Zetterberg m.fl.s undersøgelse af holdninger og værdier i den svenske arbejdsstyrke således, at den svenske arbejdsstyrke i begyndelsen af 80'erne var fordelt med 23% i den traditionelle arbejdsmoral, 43% i den borgerlige arbejdsmoral og 34% i den individualistiske arbejdsmoral. Det er specielt de unge, der befinder sig i den individualistiske arbejdsmoral¹.

¹ Zetterberg m.fl. har i begyndelsen af 80'erne foretaget en omfattende survey-undersøgelse af hvilke værdier der i den svenske arbejdsstyrke lægges vægt på i relation til arbejdet. De opererer ikke med de tre former for arbejdsmoral, jeg skitserer her, men med tre andre, og til en vis grad parallelle former: en

Det interessante er nu hvilken vægtfordeling, der vil komme mellem polerne "solidarisk individualisme" "egen-nytte-arbejds-moralen", og hvilke muligheder der er for at påvirke denne vægtfordeling. Det er i denne sammenhæng værd at bemærke sig, at både "den solidariske individualisme" og "egen-nytte-moralen", indeholder elementer fra alle de andre former for arbejdsmoral.

Den solidariske individualisme henter sit engagement i "det gode arbejdes moral" og i den traditionelle arbejdsmorals ønske om selvstændighed. Den henter sin solidaritet i den unionistiske arbejdsmoral og sit arbejdsengagement i funktionær-arbejds-moralen.

Egennytte-moralen henter sin prestige-orientering i "det gode arbejdes moral". Den henter sine billeder om individuel entreprenørskab i den traditionelle arbejdsmoral. Den henter sin materielle orientering i den borgerlige arbejdsmoral, og det både i den unionistiske moral og i funktionær-moralen.

Der er altså et stort mobiliseringsgrundlag for begge former for arbejdsmoral. Undersøgelsen af hvad der skaber vægtfordelingen mellem de to poler må tage udgangspunkt i en fastlæggelse af hvad det er for forhold, der skaber den nye arbejdsmoral. Dermed bliver det muligt at afgøre hvilke forhold, der kan påvirke arbejdsmoralens udvikling.

Hvad skaber de nye værdier og den nye arbejdsmoral.

---

forsørgelsesorienteret arbejdsmoral (som særlig skulle gøre sig gældende i bondesamfundet og i småbyer), en ydre-verdens orienteret arbejdsmoral (den traditionelle lønarbejder) og en indre-verdens orienteret arbejdsmoral (den nye lønarbejder). I den forsørgelsesorienterede arbejdsmoral lægges hovedvægten på trygheden og sikkerheden. I den ydre-verdens orienterede arbejdsmoral lægges vægten på meget god løn, præstationsløn, mulighed for hurtig advancement og karriere, klare og retfærdige regler for beføjelser. I den indre-verdens orienterede arbejdsmoral lægges vægten på de menneskelige udviklingsmuligheder i arbejdet, et interessant arbejde, et kreativt arbejde, et arbejde hvor man deltager og ytre sig i vigtige beslutninger.

A. Ændret erhvervsstruktur - "tertiærisering" af samfundet. En stadig større del af befolkningen bliver beskæftiget i service-sektoren, og dermed bliver de holdninger og værdier, der præger denne sektor dominerende i samfundet. Den ændrede erhvervsstruktur kan dog ikke alene forklare de ændrede værdier, for det første fordi servicesektoren er en uhyre sammensat sektor, som stiller meget forskellige krav til de arbejdende, og som leverer en meget forskelligartet erfaringsbaggrund. Dertil kommer, at den nye arbejdsmoral ikke er identisk med nogen arbejdsmoral, der har eksisteret i servicesektoren i længere tid. Det er jo ikke kun arbejdernes arbejdsmoral, der ændrer sig, men også, og måske ikke mindst, funktionærernes arbejdsmoral, der er under forandring (C.W. Mills, Kjølseth Møller).

B. Ny teknologi, nye organisationsprincipper og nye kvalifikationskrav understøtter udviklingen af en ny arbejdsmoral, som er i god overensstemmelse med mere omfattende kulturelle ændringer. Der bliver i stigende grad stillet krav om at de arbejdende skal kunne indgå i gruppearbejde, de skal kunne sætte deres mening igennem, og der bliver lagt vægt på menneskelige egenskaber som åbenhed, omgængelighed, evne til at kunne høre efter hvad andre siger, og humor bliver en nødvendig kvalifikation. Heroverfor står de gamle arbejdskrav, der passede til den standardiserede produktion og tayloristiske og bureaukratiske organisation, hvor der lægges vægt på præcision, punktlighed, flid og lydighed (Schmidtchen).

Disse nye arbejdskrav bevirker, at den gammelkendte puritanske arbejdsmoral erstattes af en "kommunikativ arbejdsmoral", som er i overensstemmelse med, og understøtter udviklingen af en "kommunikativ livsstil", hvor de væsentligste værdier er meningsfulde og udviklende aktiviteter i arbejde og fritid og gode sociale relationer. "Ændringerne i værdierne sker ikke uafhængigt af de tekniske fremskridt. Der er derimod således, at de tekniske og organisatoriske fornyelser gør en forandret adfærd nærliggende, som fører til en ny moralsk og psykologisk stil. Man kan måske forenklet sige: først kommer den nye teknik og så den

nye moral" (Gerhard Schmidtchen. Egen oversættelse).

C. Det øgede uddannelsesniveau (Inglehart, 1990). Øget uddannelse giver vel i sig selv en større indsigt i og forståelse af verden omkring sig, og dermed også en større mulighed for at gribe ind i den, og skabe sine egne livsbetingelser. Dertil kommer, at det meste af uddannelsessystemet i de sidste 20 år i stigende grad er blevet præget af pædagogiske principper, hvor der lægges vægt på at give den enkelte tiltro til sine egne evner til at udtrykke sig selv og realisere sig selv.

D. Den stigende materielle velstand (Inglehart). I efterkrigsårene har befolkningerne i de højtudviklede industrilande oplevet en hurtig vækst i deres velstand og økonomiske tryghed. Baggrunden for denne udvikling har dels været den generelle økonomiske vækst, og dels velfærdsstatens udvikling. Dermed har en meget væsentlig adfærdsregulerende faktor udspillet sin rolle. Når truslen om sult og absolut fattigdom er elimineret, får de værdier, der er knyttet til materiel tryghed, en mindre betydning, og der er mulighed for, at værdier, der knytter sig til livskvaliteten i bredere forstand kan udvikle sig. De materielle værdier bliver erstattet af post-materielle værdier, der knytter sig til miljøspørgsmål, indflydelse, demokrati, ligestilling, udfoldelsesmuligheder, oplevelse.

E. Det moderne samfunds arbejdsnarkomani. Arbejdet tager stadig mere af vores tid, vi tillægger arbejdsaktiviteterne meget stor betydning i vores liv, og vi værdsætter vores arbejde meget højt (Erik Ib Smith). Samtidig har samfundets "moderniseringsproces" betydet, at de værdier og holdninger, der ligger ved siden af arbejdet, er aftaget i betydning. Det er dermed nærliggende at antage, at arbejdet får en mere fremtrædende plads i individernes identitetsdannelse og personlighedsudvikling. Jagten på det meningsfulde arbejde vil derfor være stor, og de der ikke kan få et meningsfuldt arbejde, vil være i en truet situation.

VI. Perspektiv.

Efter at have fastlagt værdiernes og arbejdsmoralens determinanter, vil det principielt være muligt at afgøre hvilke forhold, der henholdsvis fremmer/hæmmer udviklingen af den individualistiske arbejdsmoral, og hvilke muligheder der er for politisk at påvirke vægtningen mellem den "solidariske individualisme" og "egennytte-moralen".

Her bliver det imidlertid kun til en løs skitsering af de muligheder, der vil være for at styrke den venstre pol i den individualistiske arbejdsmoral:

- En faglig arbejdspolitik (i modsætning til arbejdsmarkedspolitik), der har arbejdspladsen som centrum. Denne politik skal integrere organisatoriske forhold, miljø, uddannelse, erhvervs- politik og miljøpolitik i en sammenhængende politik for arbejds- pladsens udvikling (H. Hvid). Endvidere er det væsentligt, at der tages initiativer til at styrke forholdet mellem brugere og producenter, med henblik på at styrke "det gode arbejdes moral".

- Nedbrydning af bureaukratiske systemer og detaljerede aftaler, som hindrer den individuelle udfoldelse. Men samtidig skal der sikres en grundlæggende materiel tryghed, dels i form af ansættelsestryghed og i form af et godt socialt sikkerhedsnet. F.eks. skal detaljeret fastsatte regler for løn, arbejdstid, arbejdsområde og kompetence ophæves. I stedet skal der fastlægges generelle tryghedsskabende regelsæt á la: Der er ingen principielle grænser for hvordan arbejdstiden kan fastlægges, men ændringer i arbejdstiden forudsætter enighed mellem den enkelte og ledelsen. Arbejdsmarkedets minimumsaflønning sættes på et højt niveau.

- Uddannelse, der er frigjort fra arbejdsgivernes umiddelbare kvalifikationsbehov, men som derimod tager udgangspunkt i individerne selv.

Det fine ved en arbejdspolitik som den skitserede er, at den ikke nødvendigvis vil resultere i forringede konkurrencevilkår for

"region-Danmark". Tværtimod vil en sådan politik på mange måder svare overens med de nye krav til arbejdet, der udspringer af ny teknologi og nye markedskrav. En sådan politik kan derfor medvirke til at skabe en kvalitativt orienteret vækst.

Litteratur.

Altmann, Norbert og Dieter Sauer (red): Systemische Rationalisierung und Zulieferindustrie. München 1989

Aronsson, Gunnar (red). Arbetets krav och mänsklig utveckling, 1983.

Aronsson, Gunnar. Arbetspsykologi. Stress och kvalifikationer. Lund 1987.

Bertl, W. R. Rudat, R. Schneider. Arbeitnehmerbewusstsein im Wandel. Folgerungen für Gesellschaft und Gewerkschaft". Campus Verlag. Frankfurt/New York 1989.

Björkman, Torsten og Karin Lundqvist. Från MAX til PIA. Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet. Malmö 1981.

Braverman, H. Labour and Monopoly Capital. New York 1974.

Bronsberg, B. og N. Vesterlund. Udbrendt? København 1988

Brulin, Göran. Från den 'svenska modellen' till företagskorporatism? Facket och den nya företagsledningsstrategin. Arkiv, avhandlingsserie, Lund 1989

Brydensholt.....Den responsive stat.

Christensen, Erik. Nye værdier - i politik og samfund. Paradigmeskift og kulturbrydninger. Hovedlandet 1990.

Christiansen, Palle Ove. En livsform på tvangsauktion. København 1982

Drewes Nielsen, Lise. Fleksibilitet og lokalt arbejde. TTR. København 1989.

Durkheim, Emil. The Division of Labor In Society. New York 1964.

Elster, Jon. Självförverkligande i arbete och politik. Zenit nr. 106. 1990.

Frese, Michael. Arbeit und psychische Störungen. Gewerkschaftliche Monatshefte 11.87.

Giddens, Anthony. Durkheim. Sussex, 1978.

Georg, Plougmann og Drewes Nielsen. Tiden læger ingen sår. Industri og naturgrundlag. 1989

Goul Andersen, Jørgen. "Grøn politik" - perspektiver og forklaringer. Politica nr. 4, 1988

Goul Andersen, Jørgen. Miljøpolitiske skillelinjer i Danmark. Politica nr. 4 1988.

Gundelach, Peter. Sociale bevægelser og samfundsændringer. Århus 1988.

Gundelach, Peter. Det programmerede samfund: Trusler og håb. Dansk Sociologi nr. 1. 1990.

Haaren, Kurt van og Hans-Ulrich Klose og Michael Müller. Befreiung der arbeit. Strategien gegen arbeitslosigkeit, Naturzerstörung und Entfremdung. Bonn 1986.

Helby, Peter. SF's erhvervspolitik: Demokrati på spring? Praksis 1.1990.

Hirsch, Joachim. Fordismens krise og de nye sociale bevægelser. Grus nr. 28, 1989.

Hodgson, Geoffrey, Economics and Institutions. A Manifesto for a Modern Institutional Economics. Cambridge 1988

Hornemann Møller, I. Samfundet polariseres. Det begynder på arbejdsmarkedet, fortsætter i socialpolitikken og slutter i det civile samfund. ATA-projektet. Ålborg 1989.

Hvid, Helge. Det gode arbejde og fremtidens fagbevægelse. TEK-SAM, Roskilde Universitetscenter 1989.

Hvid, Helge. Det gode arbejde. Bog, der endnu kun findes i manuskript. Vil udkomme i februar 1991.

Hvid, Helge. Hvad er et godt arbejde? Arbejdsbegreb og arbejdsliv. I "Fra redskap til budskap". Rapport fra 2. nordiske forskerkonferanse om teknologi og arbejdsliv, Røros 2.-4- april 1990. Håkon Finne (red.). IFIM, Trondheim.

Hvid, Helge. Arbejdets fremtid og fremtidens fagbevægelse. Tiden nr 1. 1990.

Høgsbro, Kjeld. Kulturelle udviklingsprocesser og socialt arbejde i efterkrigstiden. I M. Holm (red). Det splittede samfund. København 1989.

Højrup, Thomas. Det glemte folk. København 1983

Inglehart, Ronald. The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press 1977.

Inglehart, Ronald. Culture shift in advanced industrial society. Princeton University Press. 1990.

Karasek, Robert og Tores Theorell. Healthy Work. Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life. New York 1990.

Karlsson, Jan Ch. Kulturer i lønearbetet. I Jan Ch. Karlsson (red), Om lønearbetet, 1983.

Karlsson, Jan Ch. Begreppet arbete. Definitioner, ideologier och sociala former. Arkiv-avhandlingsserie Lund 1986.

Kern, Horst og Michael Schumann. Das Ende der Arbeitswteilung? München 1984.

Kjølseth Møller, Jørn. Professionsudvikling eller serviceorientering. I Winckler Andersen, Ole m.fl. Service- og erhvervsudvikling, Roskilde 1988.

Knudsen, Herman. Disciplinering til lønarbejdet. Ålborg 1980.

Lysgaard, Sverre. Arbeiderkollektivet. Oslo, Universitetsforlaget 1961.

Lyttkens Lorentz. Den diciplinerade människan. Om social kontroll och långsiktiga värderingsförändringar. Slutrapport fra sekretariatet for fremtidssstudiers projekt om Värderingsförändringar i det svanska samhället. Liber Förlag 1985.

Marx, Karl. Kapitalen 1. bog 1 og 2. København 1970.

Marx, Karl. Det kommunistiske partis manifest. Verker i udvalg 4. 1971.

Mills, Wright C. White Collar. The American Middel Class

Müller, M og Meyer, T. Individualitet og kollektivitet. Praksis 3/88.

Mørkeberg, Henrik. Arbejdsmarkedet i 90'erne. Udgivet af DA i 1989.

Naisbitt, John og Patricia Aburdene. Informationsalderen og arbejdspladsen. Den ny tids erhvervsvirksomheder. København 1986.

Negt, Oskar. Det levende arbejde, den stjålne tid. København 1985.

Olsén, Peter. Arbejdsløshedens socialpsykologi. København 1982.

Pilegaard Jensen, Torben. Fremtidens arbejdsliv. AKFs forlag 1987.

Piore, M.J. og C.F. Sabel. The Second Industrial Divide. New York 1984.

Plougmann, Peter. Serviceerhverv og arbejdsmarkedspolitik i Norden i 1990erne. TTR, København 1988.

Projektgruppe Automation und Qualifikation. Widersprüche der automationsarbeit. Berlin, 1987.

Qvortrup, Jens: Børn forgår. Barndom består. På sporet af en barndommens sociologi. Dansk Sociologi nr. 1. 1990.

Salling Olesen, Henning. Voksenundervisning - hverdagsliv og erfaring. København 1985.

Schmidt, Erik Ib. Behøver vi at nå det hele. Spektrum, Kbh. 1990.
Madsén, Torsten (red). Vem skall göra jobben? Om ungdomar och industriarbete på 90-talet. Lund 1988.

Schmidt, Kjeld. Kontorautomation - realitet eller reklame? Forlaget kommuneinformation 1987.

Schmidtchen, Gerhard. Neue Technik - Neue Arbeitsmoral. Ein sozialpsychologische Untersuchung über die Motivation in der Metallindustrie. Köln 1984.

Simonsen, Palle et.al. Fra nutid til nytid. Frederikshavn 1986.

Sjørup, Karen. Køn, sociale fællesskaber og statslig organisering. Praksis nr. 2 1989.

Sjørup, Karen. Servicesektoren og uddannelsespolitikken. I Winckler Andersen, Ole m.fl. Service- og erhvervsudvikling, Roskilde 1988.

Specialarbejderforbundet i Danmark (SID). Fremtiden formes gennem uddannelse. Kbh. 1988.

Stjernø, S. Stress og utbrenthet, belastninger i arbeid med mennesker. Oslo, Universitetsforlaget 1983.

Sundbo, Jon. Fra fordisme til ibm-appleisme. Det post-industrielle samfunds organisationsprincip. Institut VIII Roskilde Universitetscenter 1989.

Svenska Metallindustriarbetareförbundet. Solidarisk arbetspolitik. För det goda arbetet. Rapport til kongressen den 3-9-september 1989.

Taylor, Frederick Winslow. Scientific management. New York, 1911.

Toffler, Alvin. Den tredje bølge. København 1981.

Tännsjö, Torbjörn. Arbetet och livets mening. Zenit nr 4. 1987.

Volmerg, Birgit, Senghaas-Knobloch, Eva, Leithäuser, Thomas. Betriebliche lebenswelt. Ein sozialpsychologie industrielle arbeitsverhältnisse. 1986.

Volmerg B. og E. Senghaas-Knobloch og T. Leithäuser. Erlebnisperspektiven und Humanisierungsbarrieren im Industriebetrieb. Frankfurt 1985.

Volpert, Walter. Sambandet mellan arbete och personlighet ur handlingspsykologisk synsvinkel. Artikel i Aronsson (red) 1983.

Weber, Max. Makt og byråkrati. Oslo 1971.

Weber, Max. Den protestantiske etik og kapitalismens ånd. København 1972.

Winckler Andersen, Ole, John Storm Pedersen og Jon Sundbo (red). Service- og erhvervsudvikling. RUC 1988

Zetterberg, Hans m.fl. Det usynliga kontraktet. En studie i 80-talets arbetsliv. Sifo 1984.

Ziehe, T. H. Stubenrauch. Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser. Politisk revy 1983.

Österberg, Rolf. Vitsen med arbete. Nya perspektiv på människor och företag. Stockholm 1990.